

ל"ט מלאכות כנגד מי

לביאורה של סוגייה תמוהה בבבלי ובירושלמי

א. הצעת הסוגייה בשני התלמודים והתמיהות העולות ממנה

ב. הפיתרון שלנו לסוגייה התמוהה

ג. סיכום ומסקנה

א. הצעת הסוגייה בשני התלמודים והתמיהות העולות ממנה

במסכת שבת מופיעה הסוגייה הבאה:

הדור יתבי וקמיבעיא להו: הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת כנגד מי? ¹ אמר להו רבי חנינא בר חמא: כנגד עבודות המשכן. ²
אמר להו רבי יונתן ברבי אלעזר: כך אמר רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא: כנגד מלאכה מלאכתו ומלאכת שבתורה – ארבעים חסר אחת. ³
בעי רב יוסף: 'ויבא הביתה לעשות מלאכתו' ⁴ ממנינא הוא, או לא?
אמר ליה אביי: וליתי ספר תורה ולימני! מי לא אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: לא זזו משם, עד שהביאו ספר תורה ומנאום. אמר ליה: כי קא מספקא לי – משום דכתיב 'והמלאכה היתה דים' ⁵ ממנינא

-
1. ומסביר התוספות שם (ד"ה 'ארבעים'): "דהרבה מלאכות יש דדמיין להדדי והוה לן למחשבינהו כולן כאחת כדפריך בפרק כלל גדול (לקמן עג, ב) היינו זורה היינו בורר היינו מרקד ומשום חילוק מועט שביניהם לא הוה מחלקינן להו אי לאו דקים להו דל"ט מלאכות הן כנגד שום דבר לכך בעי כנגד מי".
 2. ופירש רש"י שם (ד"ה 'כנגד'): "אותן המנויות שם בפרק כלל גדול היו צריכין למשכן, ופרשת שבת נסמכה לפרשת מלאכת המשכן ללמוד הימנה".
 3. ופירש רש"י (ד"ה 'שבתורה'): "שכתובים בכל התורה, והכי קאמר קרא 'לא תעשה כל מלאכה' (שמות כ, ט) – כמנין כל מלאכה שבתורה".
 4. בראשית לט, יא
 5. שמות לו, ז

הוא, והא – כמאן דאמר לעשות צרכיו נכנס, או דילמא: 'ויבא הביתה לעשות מלאכתו' ממנינא הוא, 'והאי והמלאכה היתה דים' – הכי קאמר: דשלים ליה עבידתא? תיקו.

שבת מט, ב

כל המנסה להבין את דברי ר' יונתן ברבי אליעזר, ואת ספקו של רב יוסף – שהוא לפי דעת ר' יונתן – לא מוצא את ידיו ורגליו בבית המדרש. הבעיה הראשונה היא שהמילה 'מלאכה' על כל הטיותיה נזכרת בתורה 65 פעמים,⁶ וכיצד ר' יונתן אומר שיש 39 פעמים בלבד?⁷ אם נאמר שכוונתו דווקא לשלוש ההטיות הספציפיות של מלאכה המפורשות בדבריו 'מלאכה, מלאכתו, מלאכת', גם כן נתקשה. ראשית, מספר האזכורים הללו הוא 48.⁸ שנית, מה מייחד את ההטיות האלו, שדווקא הן עולות למניין? גם אם יעלה בידינו לפתור לאילו 39 מהמלאכות נתכוון ר' יונתן, נצטרך לשלב בפתרון מדוע רב יוסף נסתפק דווקא ב'ויבא הביתה לעשות מלאכתו', וב'המלאכה היתה דים'.

כמדומני שהמפתח לפתרון נמצא בסוגיה המקבילה בירושלמי, אשר במבט ראשוני גם היא מעוררת תמיהות ואינה מספיק ברורה.

מניין לאבות מלאכות מן התורה? רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן: כנגד ארבעי' חסר אחת מלאכ' שכתוב בתורה. בעון קומי ר' אחא כל הן דכתי' מלאכות שתיים?⁹ אמר רבי שיין אשגרת עיינה דרבי

-
6. כך עולה מבדיקה פשוטה בפרויקט השו"ת, וכן מונים התוספות יום טוב [בפרושו למשנה בשבת פ"ז מ"ב ד"ה "אבות מלאכות"] והיפה עיניים שם שבת מ"ט ע"ב ד"ה "כנגד"]. הר"ח על אתר מונה רק שישים ואחת פעמים, וכבר תמה עליו היפה עיניים.
7. הר"ח, לפי חשבונו, מונה את 21 המקרים שיש להוריד מ-61 כדי להגיע ל-40 (בתוספת 'ויבא הביתה לעשות מלאכתו' או 'והמלאכה היתה דים'). היפה עיניים מקשה עליו קושיות רבות ומסכם: 'ולכל הקושיות הנ"ל יש למצוא ע"י עמל וטורח ישוב דחוק'. ההצעה של היפה עיניים היא לגרוס בדברי ר' יונתן 'כנגד המלאכה, מלאכתו, מלאכת'. לפי דבריו, כל המקומות בהם מופיעה המילה 'מלאכה' בלבד אינם נחשבים (20 פעמים), וכן 'מלאכתך' (פעמיים), 'במלאכת' (פעמיים), ו'ממלאכתו' (אחת). סך-הכול נותרו 40 אזכורים. גם דבריו דחוקים, שהרי מדוע שלא נחשיב את 'במלאכת' אך נחשיב את 'למלאכת'? אלא ברור שגם בהצעה זו אין בסיס הגיוני שמפריד בין 39 הפעמים לשאר, וכל הדרך בה אנו מגיעים למספר היא שרירותית ונועדה להגיע למספר שנקט ר' יונתן. גם שאר מפרשי הירושלמי שניסו להסביר לאילו 39 נתכוון ר' יונתן הציעו הצעות דחוקות.
8. היינו האזכורים של מילים אלו בלא קידומות דקדוקיות. בתוספת קידומות דקדוקיות ישנם 63 אזכורים!
9. וראה אצל משה עסיס, 'הגהות ופירושים בירושלמי שבת', *Hebrew Union College Annual*, 48 (1977), חלק עברי, עמ' א-יא, העוסק בירושלמי זה. עסיס מגיה כאן מדעתו (עמ' ח), ומחליף את המילה 'שתיים' במילים 'תלתין

אחא בכל אוריתא ולא אשכח כתיב דא מילתא! בעיא דא מילתא¹⁰
'ויבא הביתה לעשות מלאכתו' מנהיין? 'ויכל א-להי' ביום השביעי
מלאכתו אשר עשה¹¹ מנהיין? תנא רבי שמעון בן יוחי: 'ששת ימים
תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' א-להיך לא תעשה מלאכה'¹²
הרי זה בא להשלים ארבעים חסר אחת מלאכות שכתוב בתורה. רבי
יוסי בי רבי בון בשם ר' שמואל בר נחמני כנגד ארבעים חסר אחת
פעם שכתוב במשכן עבודה ומלאכה.¹³

ירושלמי שבת פ"ז, ה"ב

דעתו של ר' שמואל בר נחמן בירושלמי שלפנינו תואמת לדעתו של ר' יונתן בבבלי, לפיה
מספר המלאכות האסורות בשבת הוא כנגד 39 אזכורי המילה מלאכה שנאמרו בתורה, אך
ישנם כמה הבדלים בין התלמודים ביחס לדעות המקבילות הללו.
ההבדל הראשון הוא שבבבלי נזכרו שלוש הטיות מסוימות של המילה 'מלאכה'
(מלאכה, מלאכתו, מלאכת), אך בירושלמי אין פרוט כזה. הבדל זה מטה לומר, שאכן גם

וחמש', כיוון שלא ייתכן שנעלם מהשואלים לפני ר' אחא שהמילה 'מלאכות' לא נמצאת כלל בתורה. לגבי המשך
הסוגיה הוא מסביר, שר' שיין עונה, שאכן הוא ספר את הציונים של המילה 'מלאכה' כולל קידומות דקדוקיות, ולא
הגיע אלא לשלושים וחמש. לכן מסתפק הירושלמי בהמשך, אולי יש להוסיף לחשבון את המילה 'מלאכתו' בלא
קידומות דקדוקיות, וכך להגיע לל"ט (שלוש פעמים בויכולו ופעם אחת ביוסף). את הצעת עסיס יש לדחות משתי
סיבות. האחת, כפי שהוא כותב בעצמו, בהערה 47 במאמר, היא הקושי להסביר את דרכי היווצרותו של שיבוש כה
משמעותי. סיבה שנייה היא שגם הוא נכנס לדוחק שנכנסו כל המפרשים שמחלקים באופן שרירותי בין הצורות
השונות של המילה 'מלאכה' כדי להגיע למנין של 39. כך, למשל, המילה 'מלאכתו' בכל ארבע הופעותיה נכללת
במניין, אך המילה 'ממלאכתו' לא נכללת בו, והוא נדחק לומר שאולי בבבלי היא כן נכללת ולכן הוצרכו להוציא אחת
מהחשבון.

10. כלומר, הירושלמי מתרץ שהשאלה שנשאלה לפני ר' אחא היתה על 'מלאכתו' ולא על 'מלאכות', ואכן המילה
'מלאכות' לא נמצאת בתורה (על-פי קרבן העדה). כלומר יש לשנות את מיקומה של האות ו' במילה 'מלאכות' לסוף
המילה, ובזה יובן מה נשאל ר' אחא. נראה שבכך יש גם להשיב לתמיהתו של עסיס (שם, עמ' ב, הערה 9), כיצד
השואלים שלפני ר' אחא לא ידעו שהמילה 'מלאכות' לא נמצאת בתורה. הם אכן ידעו זאת, אלא שהמוסר שמסר
בשם, אשר אינו בהכרח תלמיד חכם, התבלבל כנראה בהעברת השאלה לבית המדרש, ובעקבות שאלתו של ר' שיין,
שוחזרה השאלה מחדש כפי שהיתה. גם נקודת ההנחה של עסיס אינה מבוססת לעניות דעתי, וכי לא ייתכן ששואל
בבית המדרש תוך כדי דיון יתבלבל וישכח שאין מילה כזו בתורה! ?

11. בראשית ב, ב.

12. דברים טז, ח.

13. גם החשבון כאן אינו ברור, וכיוון שהוא עניין בפני עצמו, נשאר זאת למאמר אחר.

בבבלי שלוש ההטיות הן לאו בדווקא,¹⁴ אלא רק דוגמאות בלבד, ופרטו חלק כדי שלא נחשוב שהכוונה היא רק לאזכורים של המילה "מלאכה" ללא כל קידומות או סופיות. ההבדל השני הוא בפסוקים לגביהם הסתפקו האמוראים האם הם נכללים במניין ה-39. לדעת הבבלי לעיל, הספק הוא בפסוקים "לעשות מלאכתו", או "והמלאכה הייתה דים". לעומת זאת, בירושלמי הספק הראשון גם הוא ב'לעשות מלאכתו', אך השני – ב"מלאכתו אשר עשה", ללא זכר לפסוק "והמלאכה היתה דיים". ההבדל השלישי הוא הברייתא בשמו של רשב"י המופיעה רק בירושלמי, "המגלה" לנו מהו הפסוק שמשלים את מניין 39 מלאכות שבתורה.

דברי רשב"י תמוהים לחלוטין – מדוע בחר דווקא בפסוק הזה,¹⁵ כאשר באותה מידה יכול היה לבחור לכאורה בכל פסוק אחר בתורה שנזכרת בו המילה 'מלאכה'? נוסף על כך יש להקשות מה שהתקשינו לעיל בבבלי – הרי בכלל ישנם 65 אזכורים של המילה!

ב. הפתרון שלנו לסוגייה התמוהה

לעניות דעתי, המפתח לפתרון הוא הבנת דעתו של רשב"י. מדבריו נראה שיש 38 אזכורים שפשוט לנו שהם הפסוקים שנכללים ב-39 הפעמים שנזכרת 'מלאכה' בתורה, ורק ביחס לאזכור ה-39 הסתפקנו ולא ידענו היכן מקומו.

נראה שכוונת רשב"י היא ל-38 הפעמים בהן נזכרת המילה מלאכה בהטויות השונות, בפרשות העוסקות במשכן או בשבת וכמפורט בהערה.¹⁶ בכל 38 הפעמים ברור ללא שום פקפוק שהפסוקים עוסקים בעניין שבת או בעניין המשכן.

ההיגיון שעומד מאחורי הדברים הוא ברור. ברור שחז"ל לא בחרו סתם במספר 39 וכפי שהעירו התוספות,¹⁷ שאין היגיון בכך שמלאכות ברור ומרקד יחשבו לשני אבות, אלא על כורחנו שקודם נקבע המספר ורק אחר-כך הותאמו האבות. כיוון שמלאכת המשכן נסמכה

14. ולא כפי שניסה להציע היפה עיניים לעיל (אחרי שגם תיקן את הגרסה ובמקום 'מלאכה' הציע לגרוס 'המלאכה').

15. הפני משה וכן עסיס (לעיל, עמ' ב הערה 10) פירשו שרשב"י מציין את הפסוק הזה, כיוון שהוא הפסוק האחרון בתורה בו נזכרת המילה 'מלאכה' בהטויות השונות, ודבריהם דחוקים. וכי רשב"י הוא רוכל שצריך למנות לנו את המקום האחרון בו נזכרת המילה מלאכה? הרי כל תינוק היודע חומש יכול למצוא זאת לבדו!

16. בעניין שבת: בראשית ב: ב (פעמיים), ג; שמות כ: ח, ט; לא: יד (פעמיים), טו; לה: ב (פעמיים); ויקרא כג: ג (פעמיים); דברים ה: יב, יג. סה"כ=14.

בעניין המשכן: שמות לא: ג, ה; לה: כא, כד, כט, לא, לג, לה (פעמיים); לו: א-ח (בכל פסוק פעם אחת, בפסוקים ד וז פעמיים); לח: כד (פעמיים); לט: מג; מ: לג; במדבר ד: ג. סה"כ=24.

סה"כ כללי=38!

17. לעיל, הערה 1.

לעניין שבת, ומסמיכות זו נלמד שאין מלאכת המשכן דוחה שבת, נספרו כל 38 הפעמים שנזכרה המילה מלאכה בפרשיות העוסקות בענייני המשכן או השבת.¹⁸

רשב"י מבקש להשלים את הפעם ה-39. פסוק זה לא עוסק כלל בענייני שבת או משכן אלא בענייני חג המצות: "שֵׁשֶׁת יָמִים תֹּאכַל מִצֹּת וּבֵיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עֲצַרְתָּ לָהּ אֶל-לֶחֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה מְלָאכָה" (דברים טז, ח). מדוע בחר רשב"י דווקא בפסוק הזה מכל שאר 27 הפעמים שמופיעה המילה מלאכה בתורה?

נראה לי שבפסוק זה הניסוח של איסור המלאכה 'לא תעשה מלאכה' הוא יוצא דופן.¹⁹ בכל החגים הניסוח לאיסור הוא 'כל מלאכת עבודה לא תעשו',²⁰ היינו שדווקא מלאכת עבודה נאסרה, ולא מלאכת הנאה. הניסוח 'לא תעשה מלאכה' דומה במקצת לניסוח המופיע באיסור שבת 'לא תעשה כל מלאכה', ולכן רשב"י "מוכן" לספחו לרשימת הפסוקים העוסקים בשבת, כך שכביכול יש לנו כאן פעם נוספת, בה מופיעה המילה מלאכה בתורה בהקשר של שבת.²¹

יש להוסיף שכל הניסוח של הפסוק הוא משונה. מן הפסוק משמע שיש עצרת רק ביום השביעי, ואילו מהיום הראשון, שגם הוא מקרא קודש, הוא מתעלם. כמו כן, משתמע מהפסוק שרק שישה ימים אוכלים מצות, והרי אכילתן נמשכת גם ביום השביעי. מבנה הפסוק וניסוחו החריגים מזכירים את הפסוק העוסק במצוות השבת: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד

18. ואעפ"כ, מובא בהמשך שהסתמא בבבלי מעיר "תניא כמ"ד כנגד עבודות המשכן", כיוון שהברייתא אכן לא מסתדרת למ"ד שכנגד 39 פעמים שנזכר מלאכה, שהרי כתוב בברייתא ש'אין חייבים אלא על מלאכה שכיזא בה היה במשכן', דבר שאינו הכרחי לשיטה של אזכור 39 מלאכה. זאת, משום שיתכן שבאופן טכני למדו ל"ט מלאכות מ-39 אזכורים של מלאכה, אך קבעו גם מלאכות שלא היו בפועל במשכן (תוס' ד"ה 'כנגד' הוכיח מכאן שמ"ד של 39 מלאכה לא סבר שלומדים מהמשכן, ונראה שהתוס' עצמו לא ידע מהו הפירוט המדויק של 39 האזכורים מתוך ה-65 שאליהם התייחס מ"ד זה). לחילופין, ייתכן שהסתמא עצמו לא ידע את הפירוט של ה-39 (מתוך ה-65), ולא ידע שגם מ"ד זה למד מהמשכן ומשבת, ולכן קבע שהברייתא היא רק כמ"ד הראשון, שסבר שהמלאכות הן כנגד עבודות המשכן.

19. עוד בעניין זה עיין ד' הנשקה, 'למשמעו התנאי של ביטוי "יש אם למקרא"', תרביץ סב (תשנ"ג), עמוד 444 ובהערות שם.

20. ויקרא כג: ז, ח, כא, כה, לה, לו; במדבר כח: יח, כה, כו; כט: א, יב, לה.

21. ניתן היה להקשות שניסוח זה דומה גם ליום הכיפורים, שגם בו הניסוח הוא "לא תעשה כל מלאכה", ואם כן מדוע אנו מספחים את הפסוק הזה לעניין שבת? אך בצרוף מה שכתבנו מיד בהמשך בעניין הניסוח "ששת ימים... ובשביעי" מובן הקישור דווקא לשבת.

וביום השביעי תשבֹת" (שמות לד, כא). אם כן, יש לנו סיבה נוספת²² לספח את אזכור המלאכה בפסוק זה לשאר האזכורים שנאמרו בפרשיות השבת והמשכן שבתורה. לכאורה, כל הרעיון הזה אינו יכול כלל להיאמר, שהרי גם בירושלמי²³ נשאל רבי אחא על הפסוק "ויבא הביתה לעשות מלאכתו", והרי פסוק זה אינו עוסק כלל לא בעניין שבת ולא בעניין המשכן. כיצד, אם כן, ישנה הוה אמינא שהוא במניין ה-39?²⁴ נראה לי שיש לפנינו כאן שיבוש קדום מאוד²⁵ של גרסת הירושלמי. נראה להציע שהגרסה המקורית של התיקון לשאלה שנשאל ר' אחא היא כדלקמן:

בעיא דא מילתא²⁶ (ויבא הביתה) [מלאכתו...] לעשות (מלאכתו)

מנהין?

(ויכל א-להי' ביום השביעי)²⁷ מלאכתו אשר עשה מנהין?

כלומר בגירסה המקורית מבקש השואל, שלא ספר בעצמו את כל 39 האזכורים, לברר על שלוש הופעותיה של המילה 'מלאכתו' בפרשת ויכולו (שכמובן, עוסקת בעניין שבת), האם גם הן מהוות חלק ממניין ה-39. שלוש הפעמים הללו מתחלקות לשתי וריאציות. הראשונה נזכרת פעם אחת 'מלאכתו לעשות' (פסוק ג), והואריאציה השנייה 'מלאכתו אשר עשה' שנזכרת פעמיים בפסוק ב'.

נראה שכוונת השואל הייתה אינפורמטיבית, האם אזכורי המילה מלאכה לפני מתן תורה והאזהרה על השבת, נחשבים גם הם לצורך מניין ה-39?

כיצד נוצרה הטעות בגירסה?

מה שכנראה אירע הוא כדלקמן. מוסר כל שהוא שהעביר ושינן את הדברים בעל-פה, התבלבל בסדר המילים של הוריאציה הראשונה, ובמקום צמד המילים – 'מלאכתו...'

22. למרות כל האמור, לא ניתן להשתחרר מהתחושה שלחז"ל הייתה מגמה להגיע דווקא ל-39. אולי משום שהמספר נחשב עגול וכמו שמצינו במלקות את הביטוי 'ארבעים חסר אחת', ולא 'שלושים ותשע' מלקות.

23. וכן הסתפק בכך רב יוסף בבבלי לעיל.

24. אני מניח שמסיבה זו הרעיון לא הוצע על-ידי מפרשי הירושלמי.

25. לא מדובר על שיבוש של מעתיקים מאוחרים, שהרי שיבוש זה "עבר דירה" גם לבבלי! לחילופין, ייתכן שמדובר בשיבוש מאוחר שהושפע מהשיבוש בבבלי. מעתיקים מאוחרים של הירושלמי תיקנו על-פי מה שראו בבבלי.

26. עיין לעיל תחילת הערה 11.

27. השלמת פסוקים נפוצה מאוד אצל המעתיקים, ייתכן וגם כאן קרה תהליך כזה. שאר הסבר התיקון – בגוף המאמר.

לעשות²⁸ העביר 'לעשות מלאכות', צרוף מילים שנמצא רק אצל יוסף.²⁹ על-ידי חילוף זה נסתבך כל העניין, שהרי מה לפסוק העוסק ביוסף ול"ט מלאכות בשבת. שיבוש זה הכריח את הלומדים לדורותיהם לחפש מכנה משותף אחר ל-39 האזכורים המסוימים שמהם נלמדו ל"ט המלאכות לשיטה זו. כמו כן, היה קושי להבין מדוע הספק קיים דווקא בפסוק זה. שיבוש זה עבר גם לבבל. בבבל פיתח רב יוסף, או מוסר כלשהו בשמו, את הספק לגבי הפסוק שנזכר ביחס ליוסף (שהרי ההסבר המקורי של הספק נשתכח עקב השיבוש בגרסה), וטען שהספק הוא האם לכלול אותו או את הפסוק 'המלאכה היתה דים', שלפי הסברנו ודאי וודאי שהיה בכלל ה-39. מוסר זה (או רב יוסף עצמו), לא נכנס כלל לגופו של מניין ה-39, ולכן לא שם לב, שבעצם ההכללה במניין ה-39 של פסוק שאינו קשור לשבת או למשכן, מחייבת התייחסות לקריטריון נוסף. הכוונה היא לשאלה המתבקשת מהו הקריטריון להכללת הפסוק או לאי-הכללתו במניין ה-39 של חז"ל. כיוון שהמוסר הנ"ל לא התייחס לקריטריון זה, נותרה שאלה בלתי פתירה – מדוע שאר ההטיות של המילה 'מלאכה' שאינן קשורות למשכן או שבת לא נכללות במניין ה-39.

ג. סיכום ומסקנה

דברי רשב"י בירושלמי איפשרו לנו לשחזר את מניין ה-39 המקורי, וכך עלינו על קריטריון ברור (שבת או משכן) שאינו שרירותי כפי שהיו הצעות הפיתרון שניתנו במהלך הדורות.

קריטריון זה איפשר לשחזר את שאלות הירושלמי בעניין "לעשות מלאכות".
לולא הירושלמי לא היה סיכוי לשחזר מתוך הבבלי את הקריטריון של שבת והמשכן, שהרי בבבלי לא הופיעה כלל דעתו של רשב"י.

מכאן למדנו דבר חשוב: ייתכן מאוד שמי שלומד סוגיה בבבלי בלי מקבילתה הירושלמית, סיכוי סביר שלא ימצא בה את ידיו ואת רגליו. הנסיון של מי שבאופן שיטתי לומד את המקבילות שבתלמודים מראה, שלא מדובר במקרה חד פעמי, אלא אדרבה בכל סוגיה וסוגיה הירושלמי (שקדם לבבלי בזמן), מוסיף לנו נתונים משמעותיים וקריטיים להבנת הסוגיה. הגיע הזמן להחזיר עטרה ליושנה ולהחזיר את לימוד הירושלמי למרכז בית המדרש וללומדו במקביל לבבלי באופן שיטתי.

28. ואף שלא נצרך למילה 'לעשות', יש להניח שכיוון שבואריאציה השנייה מובא פעמיים הצירוף 'מלאכות אשר עשה', המוסר ששייך בעל פה כדי להקל על יכולתו לזכור הקביל כנגד זה בקצרה לעצמו גם כן בעזרת השורש 'עשה' – 'מלאכות לעשות'.

29. את המילים הנוספות של פסוק זה 'ויבוא הביתה' ייתכן שהוסיף עורך הירושלמי או מעתיק מאוחר יותר.